

Gazda, Jiří

[Leška, Oldřich. Jazyk v strukturním pojetí: kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2004, vol. 53, iss. A52, pp. 198-202

ISBN 80-210-3419-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101218>

Access Date: 16. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Stavba hesel je stejná jako v předchozích dílech slovníku: v záhlaví je základní tvar slova ve slovníkové podobě a význam slova, dále jsou uvedeny deriváty, následují ekvivalenty z ostatních slovanských jazyků, gramatická charakteristika a etymologický výklad. Etymologická část hesla poskytuje zevrubný etymologický rozbor slova či slovní rodiny s výčtem výkladů a se stanoviskem autorů, popř. s novou etymologií (v. např. *pavúk*).

Je pochopitelné, že se v tak rozsáhlé práci vyskytnou překlepy (*наверле* místo *наверле*, s. 14) nebo různé nepřesnosti (např. z č. chybí č. *pouch* s.v. *nyxa*, *pšikat* s.v. *nuuk* aj.), někdy je pravopis poněkud zastaralý (dnes v č. *pyré*, ne *purée*). V závěru slovníkového hesla je bibliografie nejdůležitější literatury týkající se etymologie heslového slova. Ve všech dílech slovníku je také množství slov bez etymologického výkladu, pouze s poznámkou „nejasné“. Cílem vložení takových hesel je, jak naznačují autoři slovníku, předložit celkový stav etymologického zpracování ukrajinské slovní zásoby a obrátit pozornost budoucích badatelů na slova, která ještě čekají na etymologický výklad.

K největším přednostem ukrajinského etymologického slovníku, zejména jeho 4. dílu, patří bezesporu nečekaně velké množství slov z ukrajinských dialektů v záhlaví i uvnitř hesel. Dialektismy jsou označeny hranatými závorkami. Mezi nimi jsou výrazně zastoupeny např. názvy rostlin (*pac'órky* „Malva rotundifolia L.“, *péroč* „Hottonia palustris L.“, *pomušor* „Ribes rubrum/albunigrum L.“) a zvířat (*pokúlec* „Lycosa syngorieusis“, *osípec* „Coronula“, *pomočyl'nyk* „Argyroneta aquatica“). Jejich etymologické výklady budou velkým přínosem nejen pro další etymologické slovníky především slovanských jazyků, ale i pro etymology zabývající se výkladem slov v rámci věcných okruhů. Jako u všech etymologických slovníkových prací, i zde má vliv na kvalitu odborná literatura, které ve 4. dílu sice přibylo, přesto v ní zůstávají výrazné mezery. Z etymologických slovníků slovanských jazyků chybí *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (1989n), který ve svém 12. sešitě (v tisku) začal písmeno R a který je kladně přijímán slavistickou veřejností zejména pro svou snahu o uvedení i méně známých etymologií a použitím nové odborné literatury. Chybí i Snojův *Slovenski etimološki slovar* (1997, 2. vyd. 2003), Rejzkův *Český etymologický slovník* (2001), z oboru indoevropéistiky např. *Lexikon der indogermanischen Verben* (2001) a další, o drobnějších studiích a člancích nemluví. K nápravě bezpochyby dojde v dalších dílech slovníku, na jejichž vydání, jak doufáme, nebudeme čekat tak dlouho jako na zdařilý čtvrtý díl.

Metodou práce, množstvím zpracované slovní zásoby spisovného jazyka i dialektů klade etymologický slovník ukrajinského jazyka solidní základy další etymologické práce a je výrazným impulsem pro slovanskou etymologii. Právem se řadí mezi nejlepší etymologické slovníky slovanských i neslovanských jazyků.

Pavla Valčáková

Oldřich Leška: *Jazyk v strukturálním pojetí. Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. Pro Slovanský ústav AV ČR vydalo nakladatelství Euroslavica, Praha 2003, 476 s. + 2 mapové přílohy. (ISBN 80-85494-67-1, ISBN 80-86420-13-2)

Mnohé knihy mají pohnuté osudy, které jsou často nejen odrazem doby a okolností, za nichž vznikaly, ale do jisté míry také jakýmsi materializovaným svědectvím o životních peripetiích svých autorů. V plné míře toto tvrzení jistě platí o osudu fundamentálního díla předního českého lingvisty profesora Oldřicha Lešky (1927–1997), které se čtenářům dostává do rukou s téměř dvacetiletým zpožděním.

Monografie, vydaná v r. 2003 péčí Slovanského ústavu AV ČR v nakladatelství Euroslavica a představující rozsáhlou komplexní syntézu celoživotního Leškova badatelského úsilí v oblasti

ruské filologie, je vlastně torzem nerealizované kolektivní publikace připravované původně k vydání v polovině 80. let pod pracovním názvem *Ruský jazyk v přítomnosti a minulosti*. Původní autorský kolektiv v té době doplňovali další dva vynikající čeští rusisté – Helena Běličová a Roman Mrázek. Rukopis velkoryse pojatého projektu, realizovaného ve své době jako dílčí úkol státního plánu v Kabinetu cizích jazyků ČSAV, byl dokončen zhruba kolem roku 1984–85, poté i vysázen, ale po prvních korekturách byla jeho výroba z ekonomických důvodů pozastavena. Po roce 1989 dřlo potkal tehdy obvyklý osud rusistických prací: v r. 1993 nakladatelství Academia definitivně odstoupilo od smlouvy. V důsledku nastalé situace autoři knihu nakonec „demontovali“, aby se každý z nich pokusil vydat vlastní text samostatně. Oldřich Leška podal zkrácenou verzi své části rukopisu jako habilitační práci (na jejím základě získal v r. 1994 i profesuru v oboru obecné lingvistiky na Karlově univerzitě), zatímco nezkrácenou verzi se po jeho úmrtí pokusila vydat knižně paní Zlata Lešková, které autor této recenze mj. vděčí za poskytnutí autorova strojopisného vyjádření k rukopisu původně připravované kolektivní práce. Dědička autorských práv se po několika neúspěšných žádostech o finanční podporu u domácích institucí obrátila na rakouského literárního vědce Dr. Thomase Rothschilda s prosbou o pomoc při vyhledávání vhodných zahraničních institucí, které by vydání knihy jejího manžela mohly finančně podpořit. Dr. Rothschild nejen že prosbu paní Leškové neoslyšel, ale dokonce věnoval na vydání knihy část peněžní prémie, kterou získal jako součást rakouské státní ceny za literární kritiku v r. 1992. Díky vzácnému pochopení vědce, jenž se v jistém smyslu považoval za Leškova žáka (viz fragment jeho dopisu uveřejněný v knize jako součást poděkování paní Leškové velkorysému sponzorovi), mohlo nakonec spatřit světlo rozsáhlé kompendium nejen o současné ruštině, které je ve světové odborné literatuře svým záběrem a rozsahem ojedinělé.

Jde o mimořádně fundovaný pokus o sevřený strukturalisticky pojatý popis vývoje ruštiny (zvláště její zvukové stránky a morfologie) od slovanské prehistorie až k její současné spisovné podobě, jehož nejvýraznějším metodologickým rysem je snaha skloubit relevantní synchronní a diachronní disciplíny v organický celek.

Takto směle pojatý úkol si mohl vytyčit pouze hluboce erudovaný badatel mnohostranného zaměření, kterým Oldřich Leška bezesporu byl. O jeho mnohostrannosti svědčí bohatá škála lingvistických disciplín, jimiž se zabýval jak na poli rusistiky (event. slavistiky), tak především v plánu obecném. Sem patří zejména výzkumy v oblasti zvukového plánu jazyka (včetně morfonologie), některé otázky kategoriální morfologie, problematika konfrontačního a typologického výzkumu příbuzných jazyků, sémiotika, filosofie jazyka a dějiny jazykovědy, teorie stylů, teorie překladu aj. Z problémů speciálních lze uvést např. otázky tzv. transpozice, otázku invariantnosti, problematiku slovních druhů, vztah *langue a parole*, vztah synchronie a diachronie, otázky centra a periferie, úrovnový systém a mnoho dalších. Za zvláštní zmínku stojí zejména Leškovo úsilí o soustavné pěstování jazykovědné historiografie na všech myslitelných úrovních, ať už se jednalo o semináře rusistického kolektivu, který vedl, nebo o bohatou přednáškovou činnost v nejrůznějších oficiálních i – později – polooficiálních prostředích, anebo o archivní bádání, jemuž se věnoval na sklonku osmdesátých let, kdy se po nuceném odchodu z akademického ústavu uchýlil do Archivu ČSAV. V poslední dekádě života se Oldřich Leška věnoval zvláště F. de Saussurovi a V. Mathesiovi: trvalý zájem o dědictví pražské školy vyústil posléze v aktivní praktickou spoluúčast na obnovení činnosti Pražského lingvistického kroužku, v polistopadovém období pak spoluzakládal Středisko Viléma Mathesia při Filozofické fakultě UK, jež několik let vedl a na jehož každoročních cyklech, určených především zahraničním zájemcům, také přednášel; stál i u obnovení pražských *Travaux* (kam mj. přispěl důležitými statěmi o dědictví Pražské školy). Jeho posledním pracovištěm se stal Slovanský ústav, který rovněž pomáhal restituovat. Konečně se také mohl habilitovat v oboru obecného jazykozpytu a získat profesuru. Slibný začátek nové životní etapy však uprostřed činorodé práce neúprosně přervala smrt.

Bezprostřední inspirací k vytvoření díla, jemuž je věnována tato recenze, byla pro autora hned na počátku jeho vědecké kariéry v poválečných letech Vinokurovova práce *Russkij jazyk: Istoričeskij očerk* (Moskva 1945), kde ho zaujala zejména základní myšlenka globálního popisu spisovného jazyka ve vývojových souvislostech a v kontextu celonárodního jazyka jakožto systému systémů. K definitivnímu ztvárnění knihy, vytvořené v duchu nejlepších tradic pražské strukturalistické školy, Leška přistupoval na vrcholu svých tvůrčích sil, splnění svého dávného snu v podobě knižního vydání se však již bohužel nedočkal.

Když autor začínal uvažovat o této knize, měl podle vlastních slov „na mysli čtenáře, který chce o ruštině vědět více, než mu dávají rusistické příručky běžně u nás dostupné, tj. rusistu a slavistu, kterému jde o hlubší, všestranně fundované pochopení faktů současného spisovného jazyka, a to také – jak se stalo u nás již tradicí – v poměru k češtině.“ Práce byla tedy původně koncipována jako vysokoškolská učebnice, „která byla vypočítána na dobu, kdy se konečně přestane východoslovanským jazykům jen učit, ale kdy se zase začnou studovat.“ (xxii) Ponechme stranou úvahy o tom, zda kniha vyšla skutečně v době, v jejíž příchod autor doufal, a posuzujme ji jako syntetické dílo, dovršující Leškovu celoživotní práci na poli jazykovědné rusistiky a slavistiky.

Kniha se skládá ze dvou nestejně velkých částí: první, přípravná (*Jazyk současný*, s. 3–112), obsahuje stručný popis současné spisovné ruštiny a jejích dialektů, druhá – mnohem podrobnější (*Vývoj jazyka*, s. 113–421) – zahrnuje jednak vývoj v době předhistorické (období praslovanské a konec praslovanské jednoty s vyčleněním jazyků východoslovanských), jednak vývoj v době historické (tj. to, co tematicky spadá pod historickou mluvnici ruštiny a pod vývoj spisovné ruštiny).

Úvodní kapitola první, synchronní části (*Struktura spisovné ruštiny*, s. 3–58) má výběrem látky i způsobem zpracování ráz především rekapitulační a současně průpravný. Seznamuje čtenáře s celkovým pojetím ruské výrazové a gramatické stavby, nejde však o systematický synchronní jazykový popis, nýbrž o soustavnou interpretaci a pojmové uspořádání faktů, jejichž elementární znalost autor u čtenáře předpokládá. Na vybraném materiálu nikoliv definičně, ale spíše interpretačně zavádí základní pojmy a terminologii, s nimiž v dalších výkladech pracuje. Zsvěcenému čtenáři neujde, že tato část terminologicky a do značné míry i metodologicky koresponduje se způsobem zpracování ambiciózní „pražské“ ruské gramatiky (*Russkaja grammatika 1–2*, Praha 1979), jejíž přípravu Leška v 70. letech neoficiálně řídil a na níž se podstatně podílel i autorsky. Propedeutickému charakteru výkladu je přizpůsobeno také uspořádání materiálu, kdy autor přímo odkazuje na relevanci vůči dalším výkladům, anebo v tomto oddílu využívá příležitosti k tomu, aby upozornil na výklad toho, co se v dostupných synchronních mluvnicích jen prostě konstatuje. Pojmově přípravný ráz je zvláště výrazný v části věnované morfologii, která se soustřeďuje především na kategoriální interpretaci gramatických slovních druhů (s. 25–43).

Kapitola *Nářeční pozadí spisovné ruštiny* (s. 59–112) má z větší části ráz implicitně porovnávací. Výklad je založen na výsledcích a materiálových výtěžcích moskevské školy strukturní dialektologie R. I. Avanesova. Ve shodě s jeho pojetím nářečního jazyka je tato kapitola rozdělena do dvou hlavních částí: *Struktura ruského nářečního jazyka* (aspekt strukturní, s. 59–95) a *Územní rozdělení ruského nářečního jazyka* (aspekt územně distribuční, s. 96–112). Při koncipování této kapitoly Leška vycházel z přesvědčení, že „z popisu struktury ruského nářečního jazyka lze snadno vyčíst, které z jeho rysů charakterizují také stavbu jazyka spisovného, případně co z kolísání v současné normě souvisí s křžícími se nářečními vlivy.“ (xxiii) Tento oddíl je však možné číst i bez zřetele k poměru nářečních typů k spisovnému jazyku. Ukazuje totiž mnohotvárnou jednotu ruského nářečního jazyka jako báze jazyka celonárodního. Zeměpisné rozdělení jednotlivých ruských nářečních skupin udává nejen jejich územní rozšíření, ale také jejich vnitřní vztahy. Ve výběru gramatických témat je zřejmý zřetel k celku knihy (např. otázka vedlejších pádů v nářečním jazyce). Pro pochopení dalších diachronních výkladů ve druhé části knihy je zvláště důležitý

pojem „centrálních nářečí“ (s. 100 n.); na tomto pozadí dostávají nový smysl také charakteristiky nářečních skupin, především pokud se překrývají s oblastí centra.

Smysl dialektologické kapitoly je tedy dvojitý: ukazuje základní jednotu ruštiny jako celonárodního jazyka a umožňuje pochopit specifické postavení spisovného jazyka v ohledu strukturním. Vedle toho je toto důkladné seznámení s nářečními fakty důležité i jako příprava pro oddíl věnované vývoji jazyka.

Druhá část knihy (*Vývoj jazyka*) začíná popisem vývoje v době předhistorické (s. 113–188). Tyto výklady jsou z velké části obecně slavistické, mají nicméně v knize své nezastupitelné místo: dávají představu o tom, jak postupně přibývalo jevů diferencujících původně relativně jednotný praslovanský základ, a tím vykreslují postavení ruštiny v slovanském světě ve vývojovém aspektu. Na slovanském pozadí lze nejlépe pochopit základ ruské (a šíře – východoslovanské) přízvukové soustavy a také její poměr k české kvantitě. Do doby předhistorické Leška zasazuje také výklad o akání/jakání, což není v dosavadní učebnicové literatuře zcela obvyklé, avšak jak v ruské, tak ve světové jazykovědné rusistice má tento názor značnou tradici.

Většina výkladů v této kapitole se týká hláskosloví, avšak autor rekapitulačně poukazuje na to, že hláskoslovný vývoj měl hluboké důsledky pro morfologickou stavbu a její celkový (typologický) ráz, a sleduje vývoj gramatických koncovek, a to jak hláskoslovně pravidelný, tak hláskoslovně odchýlný, a upozorňuje na analogické náhrady etymologicky náležitých, tj. předpokládaných koncovek.

Kapitola *Vývoj ruštiny v době historické* (s. 189–326) uvozuje stručná informace o ruských jazykových památkách a písmu, což má svůj význam pro pochopení navazujících paleografických poznámek v poslední kapitole knihy. Struktura této kapitoly je založena na detailnější periodizaci historického vývoje, než bývá zvykem v rusistických příručkách (doba staroruská, doba středněruská s rozdělením na ranou dobu středoruskou a pozdní dobu středoruskou, doba novoruská), což autor zdůvodňuje důležitostí jazykových změn, ke kterým v historickém vývoji ruštiny docházelo. Stejně jako v ostatních částech knihy výklad postupuje od stránky výrazové k morfologii (zde pak od slovesa ke jménu) a nakonec k syntaxi. Ze syntaktické problematiky autor v tomto oddílu věnuje pozornost jevům, které mají kořeny v obecně syntaktickém vývoji živého jazyka a nesouvisejí přímo se specifickou funkcí spisovného jazyka (např. vývoj participií vyúsťuje obecně vzato v jejich úpadek a lexikalizaci nebo v nářeční perifernost, resp. v nářeční mutaci, a jen se připomíná, že např. na rudimenta participií aktivních navazuje tvarová a funkční kultivace v nynější přechodníky, podporovaná knižní tradicí, srov. s. 277 n.). Příležitostně jsou mluvnické výklady doplňovány také fakty staročeskými.

Celý tento oddíl je pojat jako pokus soustavně vylíčit vývoj ruských nářečí a na tomto pozadí nastínit strukturní svébytnost lidového základu budoucího ruského spisovného jazyka. Pro odstínění specificky ruského vývoje centra autor soustavně porovnává fakta ruská s fakty sousední běloruštiny a ukrajinštiny, a to spisovnými i nářečními. Sledování celkových východoslovanských poměrů (i když jsou mnohdy jen zkratkovitě naznačeny) dobře ilustruje také nářeční kontinuitu proti diskretnosti obrazu na úrovni spisovných jazyků. Popisované jevy jsou ilustrovány doklady z písemných památek, které jsou časově zařazovány pouze orientačně.

Poslední kapitola druhé části knihy (*Historické pozadí spisovné ruštiny a základní etapy jejího vývoje*, s. 327–421) je věnována spisovnému jazyku jako samostatnému a přitom nejdůležitějšímu útvaru celonárodního jazyka. Autor sleduje vývoj od východoslovanské diglosie, kdy (rusko)církevněslovanský literární jazyk a ruský kulturní jazyk plnily výrazně rozdílné funkce, k (rusko)církevněslovanskému bilingvistu jako předpokladu dynamické interakce obou jazykových živelů ruského písemnictví v nejširším slova smyslu. Výklad je budován na vlastní periodizaci cesty ke spisovnému jazyku a sleduje vývoj od společných východoslovanských předpokladů k národní specifice ruského vývoje z jedné strany, a vývoje západního (běloruského a podrobněji

ukrajinského) ze strany druhé. Průkazně je tak předestřen obraz formování ruštiny jako dvouvrstevného spisovného jazyka s církevněslovanským dědictvím jako „materiálovou zásobárnou“.

Tento vývoj sleduje strukturální přestavby v modelu kultury a autor se při jeho popisu (stejně jako na mnoha dalších místech práce) snaží důsledně aplikovat princip opozic. Jako rozhodující etapy autor vyděluje Lomonosovovu kodifikaci „tří stylů“, Karamzinovu „funkční“ reformu a emancipaci básnického jazyka v Puškinově tvorbě. V závěru je stručně pojednáno o jazykové situaci v období „sovětského“ vývoje ruské společnosti.

V závěru kapitoly autor resumuje cestu, kterou pozorný čtenář prošel (*K celkové charakteristice spisovné ruštiny*, s. 395–402), a celkový obraz vývoje a novodobého stavu ruštiny dokresluje rámcovým pojednáním o její slovní zásobě.

Práci doplňují pečlivě zpracované materiálové přílohy: přehled staroruských a staroslověnských jmenných a slovesných paradigmat, fotoreprodukce vybraných písemných památek, ukázky spektrogramů některých ruských hlásek a přehledně tematicky členěná výběrová bibliografie. Volnou součástí příloh jsou také dvě dnes již klasické dialektologické mapy.

Pro lepší počáteční orientaci v netriviálních teoretických výkladech je u této knihy zvlášť důležité nepodlehnout pokušení ignorovat její úvodní části, a to jak zasvěcenou předmluvu vědecké editorky Zdeny Skoumalové, tak především dva původní úvody samotného autora (první se vztahuje k rukopisu původní nevydané kolektivní monografie), které mj. obsahují i pokyny, jak při čtení knihy postupovat, aby z ní měl čtenář co nejlepší užitek.

S vnímáním výkladu je na počátku spojeno určité nepohodlí, které vzniklo mj. v důsledku naléhání původního nakladatele na výraznou redukci textu: autor nakonec volil systém vysoce frekventovaných zkratk a poměrně sevřenou stylizaci s četnými kondenzovanými útvary, vsuvkami a závorkami. Nejen z tohoto důvodu kniha není snadným čtením. Za trpělivost a soustředěnou pozornost však odmění každého, kdo se při studiu ruštiny nechce spokojit jen s běžnými, často převážně deskriptivně a synchronně pojatými učebními texty.

Po přečtení knihy může zasvěcený čtenář jen litovat toho, že původní takřka encyklopedický záměr projektu, který sliboval v naší odborné literatuře první soustavné zpracování ruštiny v celé její šíři, zůstal neuskutečněn. Citelná je zejména lakuna týkající se syntaxe současné ruštiny. Na této pasáži léta usilovně pracoval Leškův brněnský kolega a znamenitý syntaktik Roman Mrázek, jemuž v samostatném vydání jeho části práce v r. 1989 rovněž zabránila smrt. Tento fakt ovšem nijak nesnižuje hodnotu recenzovaného díla. Naopak, Leška se své části grandiózního úkolu zhostil více než se ctí, a to takovým způsobem, že se mu do značné míry dokonce podařilo negativní dopady nepřívětivého administrativního rozhodnutí citelně zmírnit a vytvořit obsahově i formálně kompaktní strukturalistické dílo zásadního významu, které bude zásadním pramenem poznatků pro několik dalších generací seriózních zájemců o hluboké a všestranné poznání ruštiny od jejích pramenů až do jejího stavu ve druhé polovině 20. století; dílo, které ve svém oboru patrně dlouho nebude překonáno.

Jiří Gazda

Баранов, В. А.: *Формирование определительных категорий в истории русского языка*. Казань, Изд-во Казанского государственного университета, 2003, 390 с. ISBN 5–7464–0768–2

Настоящая монография посвящена исследованию определительных категорий в русском языке на материале служебных миней XI–XIV вв. Ее автором является доктор филологических наук Виктор Аркадьевич Баранов, профессор Удмуртского гос. университета в г. Ижевск. В центре его внимания – проблема становления имени прилагательного и субстан-